

Ὁ Πατέρας, ἡ ἐλευθερία τοῦ Θεοῦ.
Μία (συνθετική) ἀνάγνωση τῆς σκέψεως
τοῦ Ἰωάννη Ζηζιούλα*

Dario Chiapetti**

Εἰσαγωγικά

Στις σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν θὰ προσπαθήσουμε νὰ σκιαγραφήσουμε τὶς σημαντικώτερες πτυχὲς τοῦ σύνθετου, πρωτότυπου ἀλλὰ καὶ πολυσυζητημένου προβληματισμοῦ τοῦ μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα (1931) σχετικὰ μὲ τὴν ὄντολογικὴ ἐλευθερία τοῦ Θεοῦ ὡς αἰτία καὶ ἀποκρυπτογράφηση τῆς ὑπαρξῆς Του, ποὺ συνδέεται μὲ μίαν περσοναλιστικὴ ἀντίληψη τῆς Τριάδος, τὴν ὁποία ἐντοπίζει στὴ διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἰδιαίτερη ἔμφαση θὰ δοθεῖ στὴν ἔννοια τοῦ προσώπου, στὸν βαθμὸ ποὺ αὐτὸ θεωρεῖται ὡς ἡ πρωταρχικὴ ὄντολογικὴ κατηγορία καὶ συμπίπτει μὲ τὴν ἴδια τὴν ὄντολογικὴ ἐλευθερία, δυνάμει τοῦ Πατέρα ὡς Τριάδα, ὡς ἀρχὴ τῆς διάκρισης, καὶ τοῦ Ἐνὸς Θεοῦ, ὡς θεμέλιο τῆς ἔνωσης, καὶ τὴν μὴ αἰτιώδη ἐλεύθερη αἰτία τοῦ τριαδικοῦ ὄντος, πέρα ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς φύσεως καὶ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἐπιλογῆς!. Ἐκεῖνη τοῦ Ζηζιούλα εἶναι

---

* Τὸ παρὸν ἄρθρο ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη καὶ ἀναθεωρημένη μορφή σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση, μὲ ὀρισμένες ἀλλαγές καὶ προσαρμογές, τοῦ ἄρθρου στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα ὑπὸ τὸν τίτλο: «Il Padre, libertà di Dio. Una lettura (sintetica) della riflessione di Ioannis Zizioulas» [*Vivens Homo* 32, 1 (2021), σσ. 171-195]. Τὸ κείμενο τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης ἀναθεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Καθηγ. Δημήτριο Κεραμιδᾶ, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστοῦμε θερμά.

** Ὁ π. Dario Chiapetti εἶναι δρ. Θεολογίας τῆς Facoltà Theologica dell'Italia Centrale καὶ ἀρχιτέκτονας.

1. Βλ. τὴ συνοπτικὴ διατύπωση τοῦ Ζηζιούλα: “the freedom of God is the freedom of the Father” [*Lectures in Christian Dogmatics*, D. H. Knight (ἐπιμ.), London – New York 2008, σ. 61]. Οἱ βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς τοῦ Ζηζιούλα δὲν περιλαμβάνουν τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα.

μία τριαδική περσοναλιστική όντολογία, ένας προβληματισμός δηλαδή σχετικά με τὸ εἶναι, τὸ ὁποῖο θεμελιώνεται στὴν ἔννοια τοῦ προσώπου, ὅπως αὐτὸ συναντᾶται στὸ ἐνδοτριαδικὸ ἐπίπεδο, ἡ κατανόηση τοῦ ὁποῖου θεμελιώνεται ἐπιστημολογικὰ στὸ γεγονός τῆς θεανθρώπινης κοινωνίας καί, κατὰ τρόπον ἐξέχοντα, τῆς εὐχαριστιακῆς σύναξης. Τὰ ὑπὸ ἐξέταση ἐρωτήματα μᾶς ὀδηγοῦν «στὰ ὅρια τῆς ὄντολογίας»², μιᾶς «ἐρωτικῆς ὄντολογίας»³ τοῦ προσώπου ὡς κοινωνίας καί ἐτερότητας καί εἰσάγουν μία ἀποφατική-μυστική γνώση, με ἐκκλησιαστική-εὐχαριστιακὴ μήτρα. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὶς ἐπιστημολογικὲς ἀρχές τοῦ Ζηζιούλα, σύμφωνα με τὶς ὁποῖες ἕνας συστηματικὸς θεολόγος πρέπει νὰ ἐρευνᾷ τί εἶπαν οἱ Πατέρες, «νὰ κάνει σαφές αὐτὸ ποῦ ὑπονοεῖται»⁴, ἀναρωτούμενος «τί θὰ ἔλεγαν σήμερα»⁵, σκοπεύουμε νὰ παρουσιάσουμε με συνθετικὸ καί συστηματικὸ τρόπο τὴν πρόταση τοῦ μητροπολίτη Περγάμου καί νὰ δείξουμε τὴ συμμόρφωσή της με τὸ δόγμα ἀλλὰ καί τὴν ἐσωτερικὴ της συνοχή.

1. Ἡ εὐχαριστιακὴ ἐπιστημολογία τοῦ Ζηζιούλα

Προκειμένου νὰ προσεγγίσουμε τὴ σκέψη τοῦ Ζηζιούλα, ἴσως εἶναι ἐπιφέλες νὰ ἐξετάσουμε πρῶτα τὴν ἐπιστημολογία του. Αὐτὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μία εὐχαριστιακὴ ἔννοια, με σεβασμὸ στὸ πατερικὸ ρεῦμα ποῦ, σύμφωνα με τὸν Ζηζιούλα, ξεκίνησε ἀπὸ τὸν Ἰγνάτιο Ἀντιοχείας καί τὸν Εἰρηναῖο Λυῶνος καί συνεχίσθηκε ἀπὸ τὸν Μέγα Ἀθανάσιο, τοὺς Καππαδόκες καί τὸν Μάξιμο Ὁμολογητὴ, ἀναπτύσσοντας τὸν τριαδικὸ

2. “at the limits of ontology”: *Lectures in Christian Dogmatics*, ὁ.π., σ. 60.

3. “erotic ontology”: “Relational Ontology: Insights from Patristic Thought”, στό: J. Polkinghorne (ἐπιμ.), *The Trinity and an Entangled World: Relationality in Physical Science and Theology*, Michigan 2010, σσ. 146-156, ἐδῶ σ. 150.

4. “to make explicit what is implicit”: “Person and Nature in the Theology of St. Maximus the Confessor”, στό: M. Vasiljević (ἐπιμ.), *Knowing the Purpose of Creation through the Resurrection*, Alhambra CA 2013, σσ. 85-113, ἐδῶ σ. 108.

5. «Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία καί οἱ προκλήσεις τοῦ 21ου αἰῶνα», στό: Π. Καλαϊτζίδης - Ν. Ἀσπρούλης (μετάφρ.), *Πρόσωπο, Εὐχαριστία καί Βασιλεία τοῦ Θεοῦ σὲ ὀρθόδοξη καί οἰκουμενικὴ προοπτικὴ. Σύναξις Εὐχαριστίας πρὸς τιμὴν τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Δ. Ζηζιούλα*, Βόλος 2016, σσ. 327-337, ἐδῶ σ. 332.

στοχασμό ξεκινώντας από την έμπειρία της εκκλησιαστικής ζωής, ή όποια και έγκαινιάζεται με τὸ βάπτισμα και ἔχει ὡς ἐπίκεντρο τὴν Εὐχαριστία⁶. Σύμφωνα με τὴν εὐχαριστιακὴ θεολογία τῶν Ἀνατολικῶν Πατέρων, ὁ Ζηζιούλας ἀντιλαμβάνεται τὴν Εὐχαριστία ὡς *σύναξη*, και εἰδικὰ ὡς ἐσχατολογικὴ ἐκδήλωση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ⁷. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει μία ἀντίληψη τῆς γνώσης ποὺ παρουσιάζει τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: πηγάζει ἀπὸ τὴν προτεραιότητα τῆς ἐκκλησιολογικῆς, ἐσχατολογικῆς – και ἄρα κοινοτικῆς– ἐμπειρίας, θεμελιώνεται στὴν ὕπαρξη τοῦ Υἱοῦ, ἀφοῦ ἡ Ἐκκλησία, και μαζί της ἡ κτίση, ἐνσωματώνονται σὲ Αὐτόν, ἔχει ὡς περιεχόμενο τὴ γνώση ποὺ ἀρμόζει στὸν Υἱό, τὴ γνώση δηλαδὴ τοῦ Πατέρος⁸ –και ἄρα τοῦ προσώπου– ὡς ἰδιαιτερότητα (ὄντολογικὴ πραγματικότητα) ποὺ ἐγκαθιδρύεται σὲ σχέση⁹.

Ἄν γιὰ τὸν Ζηζιούλα ἡ πραγματικότητα τῆς θεανθρώπινης κοινωνίας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μιλάμε γιὰ *ὄντολογία και πρόσωπο*, ἐπιβάλλει ταυτόχρονα μία ἀποφατικὴ στάση: τὸ πρόσωπο, ποὺ ὑποδηλώνει μία μοναδικὴ ἰδιαιτερότητα¹⁰ και ἀνήκει στὴν ἄκτιστη σφαῖρα, ἂν και ὑλοποιεῖται στὴ δημιουργία, δὲν μπορεῖ νὰ ὀρισθεῖ μέσῳ ἐνὸς θετικοῦ ποιοτικοῦ περιεχομένου¹¹. Σὲ σχέση με αὐτό, μπορεῖ κανεὶς νὰ προσδιορίσει μόνον

6. Βλ. «Vérité et communion. Fondements patristiques et implications existentielles de l'ecclesiologie eucharistique», στό: *L'être ecclésial*, Genève 1981, σσ. 57-110.

7. Βλ. "Ecclesiological Presuppositions of the Holy Eucharis", στό: *The One and the Many. Studies on God, Man, the Church, and the World Today*, F. G. Edwards (ἐπιμ.), Alhambra CA 2010, σσ. 61-74, ἐδῶ σ. 62.

8. Ἡ Εὐχαριστία γίνεται κατανοητὴ ὡς κίνηση ἐπιστροφῆς τῆς δημιουργίας στὸν Υἱὸ πρὸς τὸν Πατέρα: βλ. "The Father as Cause: Person Generating Otherness", στό: *Communion and Otherness. Further Studies in Personhood and the Church*, ἐκδ. P. McPartlan, πρόλογος R. Williams, London 2006, σσ. 113-154, ἐδῶ σ. 149.

9. Ὁ Ζηζιούλας σημειώνει ὅτι τόσο στὴ Λειτουργία τοῦ Βασιλείου ὅσο και στὴ Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου ὁ Πατέρας εἶναι ὁ μόνος ἀληθινὰ ὑπάρχων βλ. «Τὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ και τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπόπειρα θεολογικοῦ διαλόγου», *Σύναξη* 37 (1991), σσ. 11-36, ἐδῶ σσ. 18-22. Ἡ προγραμματικὴ θέση τοῦ Ζηζιούλα γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ προσώπου/προσωπικότητας εἶναι: «Ἀπὸ τὸ προσωπεῖον εἰς τὸ πρόσωπον. Ἡ συμβολὴ τῆς πατερικῆς θεολογίας εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ προσώπου», στό: Λ. Σιάσος (ἐπιμ.), *Τμάτια Φωτὸς Ἀρήτου. Διεπιστημονικὴ τοῦ προσώπου*, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 73-123, ἐδῶ σ. 73: ἀρχικὰ δημοσιεύθηκε στό ἔργο: *Χαριστήρια εἰς τιμὴν τοῦ Μητροπολίτου Χαλκηδόνος Μελίτωνος*, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 287-323.

10. Ἡ δήλωση αὐτὴ θὰ ἐξηγηθεῖ στὶς ἐπόμενες σελίδες.

11. Βλ. "On Being a Person: Towards an Ontology of Personhood", στό: *Communion and Otherness*, σσ. 99-112, ἐδῶ σ. 112.

τὰ στοιχεῖα ποὺ τὸ περιγράφουν, τὰ ὁποῖα εἶναι: ἡ ὑποστατικότητα, ἡ ἔκστατικότητα, ἡ ἐλευθερία, ἡ αἰτιότητα καὶ ὁ τρόπος ὑποστασιοποίησης τῆς φύσεως.

Γιὰ τὸν Ζηζιούλα, ἡ γνώση αὐτὴ πρέπει ἐπίσης νὰ μετρᾶται διαρκῶς μὲ τὴν ἀντινομία τῆς κτιστῆς πραγματικότητας καὶ σκέψεως¹². Ἐντοπίζει καὶ ἀντιμετωπίζει τὶς ἀπορίες ἀφ' ἑνός, χωρὶς νὰ παγιώνεται στὸ λογικό-τυπικὸ ἐπίπεδο, καὶ ἀφ' ἑτέρου χωρὶς νὰ νὰ θεωρητικολογεῖ ὅτι ἡ θεολογία πρέπει νὰ καταλήξει σὲ κάτι ποὺ ὑπερβαίνει κάθε ἔννοια οὐσίας ἢ προσώπου¹³. Τέλος, ἐπειδὴ ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη, ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν μυστικὴ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας, στὸν βαθμὸ ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἐκδήλωση τῆς θεανθρώπινης κοινωνίας καὶ πιστοποιεῖται σὲ ἓνα βιωματικό-κοινοτικὸ καὶ μυστικιστικό-ἐκκλησιαστικὸ ἐπίπεδο¹⁴, ἀποκαλύπτει τὰ ὅρια τῶν γνωστικῶν δυνατοτήτων τοῦ λογικοῦ ὀρθολογισμοῦ τοῦ ἀτόμου καὶ ἀνοίγεται στὴν «ὄραματικὴ γλῶσσα»¹⁵ ποὺ ἀρμόζει σὲ ἓναν ἀληθινὸ καὶ ὀρθὸ «εὐχαριστιακὸ μυστικισμό»¹⁶.

2. Ἡ πατερικὴ ἀνάγνωση τοῦ Ζηζιούλα

Ἡ πατερικὴ ἀνάγνωση τοῦ Ζηζιούλα εἶναι ἓνα θέμα μὲ μεγάλη σημασία γιὰ τὴν κατανόηση τῆς σκέψης του, τόσο γιατί, σύμφωνα μὲ τὴν Παράδοση, ἀναγνωρίζει μεγάλο κῦρος στοὺς Πατέρες, ὅσο καὶ γιατί ἀπὸ αὐτὴν ἀντλεῖ τὰ θεμέλια τῆς ὄντολογίας τοῦ προσώπου¹⁷.

12. Ἡ προσωπικὴ πραγματικότητα δὲν εἶναι κατανοητὴ ἀπὸ τὴν «ἐμπειρία τοῦ κατακερματισμένου χρόνου» – “experience of fragmented time”: βλ. “Trinitarian Freedom: Is God Free in Trinitarian Life?”, στό: G. Maspero – R. Wozniak (ἐπιμ.), *Rethinking Trinitarian Theology: Disputed Questions and Contemporary Issues in Trinitarian Theology*, London 2012, σσ. 193-207, ἐδῶ σ. 202. Βλ. ἐπίσης I. Hausherr, “Ignorance infinite”, *Orientalia Christiana Periodica* 2 (1936), σσ. 351-362, ἐδῶ σ. 357· X. Γιανναράς, *Χάντεγγερ καὶ Ἀρεοπαγίτης, ἡ Περί ἀπουσίας καὶ ἀγνωσίας τοῦ Θεοῦ*, Ἀθήνα 1967.

13. Βλ. «Τὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου», ὁ.π., σ. 24, ὅπου ὁ Ζηζιούλας παίρνει ἀποστάσεις ἀπὸ τὸν Losskij.

14. Βλ. “The Church as the ‘Mystical’ Body of Christ”, στό: *Communion and Otherness*, ὁ.π., σσ. 286-307, ἐδῶ σσ. 289-296.

15. “visionary language” (ὁ.π., σ. 296), σὲ σχέση μὲ μία ὄντολογία τῆς εἰκόνας καὶ – ἐπομένως – τοῦ προσώπου.

16. “eucharistic mysticism” (ὁ.π.).

17. Βλ. D. Chiapetti, *The Father’s Eternal Freedom. The Personalist Trinitarian Ontology*

Σύμφωνα με τον Ζηζιούλα, η ανάπτυξη από τους Πατέρες μιᾶς ὄντολογίας τοῦ προσώπου με ρίζες αὐτῆς στὴν ἐλευθερία τοῦ Πατέρα ὠρίμασε με τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ ἐμβάθυνε, σὲ ὄντολογικὸ ἐπίπεδο, σὲ ὀρισμένα σημαντικὰ βιβλικὰ δεδομένα, ἰδίως ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη, μέσῳ τῆς προσφυγῆς σὲ ὄντολογικὲς κατηγορίες κατάλληλα ἐπαναπροσδιορισμένες, τὶς ὁποῖες οἱ ἴδιοι οἱ Πατέρες δανείστηκαν ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη.

Γιὰ τὸν Ζηζιούλα, ἡ ἐπεξεργασία τῆς πατερικῆς ὄντολογίας ξεκίνησε με τὸν κοσμολογικὸ προβληματισμό. Ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῆς *creatio ex nihilo* με τὴν ὁποία ὁ Ἄθανάσιος συνέδεσε τὴν ἰδέα με στόχο τὴ διασφάλιση τῆς θεότητας τοῦ Υἱοῦ, πῶς δηλαδὴ ἡ δημιουργία προέρχεται ἀπὸ τὴ θέληση τοῦ Θεοῦ, σὲ ἀντίθεση με τὸν Υἱὸ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ Πατέρα¹⁸, ὁ Ζηζιούλας συμπεραίνει ὅτι τὸ «εἶναι» τῆς δημιουργίας εἶναι ἓνα ἀληθινὸ εἶναι, ἐφ' ὅσον προέρχεται ἀπὸ μία μὴ ἀναγκαία ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπομένως ἀπὸ μία ἐλευθερία ποὺ εἶναι «προσωπικὴ» καὶ συνίσταται στὸ νὰ εἶναι «ἄλλο», πλήρης ὄντολογικὴ ἐτερότητα (κι ὄχι ὑποταγή), κοινωνία. Αὐτὸ ἐπιτρέπει νὰ κάνουμε λόγο γιὰ μία προσωπικὴ-διαλεκτικὴ ὄντολογία ποὺ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μονιστικὴ ὄντολογία, ἡ ὁποία ἀντιλαμβάνονταν τὸ Ἔνα ὡς προγενέστερο ἢ ξένο πρὸς τὰ Πολλὰ καὶ ἔβλεπε τὴν οὐσία καὶ ὄχι τὸ πρόσωπο/ἐτερότητα ὡς ὄντολογικὴ κατηγορία¹⁹.

Περνώντας στὸ ἐνδοτριαδικὸ ἐπίπεδο, πρῶτα ἀπ' ὅλα ὁ Ζηζιούλας βλέπει ἓνα ἄνοιγμα, ποὺ ἐγκαινιάσθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Ἄθανάσιο, ποὺ βλέπει τὴν οὐσία ὡς μία σχεσιακὴ κατηγορία, μέσῳ τῆς θέσης ὅτι ὁ Υἱὸς χαρακτηρίζει τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ²⁰, καὶ ὅπως αὐτὴ ἀναπτύσσεται στοὺς Καππαδόκες. Οἱ τελευταῖοι ἀποσαφήνισαν τὴ διάκριση μεταξύ οὐσίας, ποὺ δηλώνει τὸ γενικό, τὸ τί εἶναι ἓνα πράγμα (τί εἶναι), καὶ ὑποστάσεως, ποὺ δηλώνει τὸ εἰδικό, τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἓνα πράγμα εἶναι (ὅπως

of John Zizioulas, ed. and with a Foreword by Norman Russell, Cambridge 2022, κεφ. I [ἀρχικὸς τίτλος: «*La libertà di Dio è la libertà del Padre*». *Uno studio sull'ontologia personalista trinitaria in Ioannis Zizioulas*, Milano 2021].

18. Βλ. Μ. Ἀθανασίου, *Oratio de Incarnatione Verbi*, 4-5, PG 25, 104-105· παραπέμπεται στὸν Ζηζιούλα, γιὰ παράδειγμα, στὸ: “On Being Other”, σ. 18.

19. Βλ. ὁ.π., σ. 15.

20. Βλ. «*Vérité et communion*», ὁ.π., σ. 73· Μ. Ἀθανασίου, *Oratio contra Arianos*, 1, 20, PG 26, 53A.

εἶναι)²¹. Ἡ τάση, γιὰ παράδειγμα, τοῦ Μ. Βασιλείου εἶναι νὰ ἐκφράζει τὴν ἐνότητα τοῦ Θεοῦ μὲ ὄρους *κοινωνία / κοινωνία κατὰ φύσιν*, παρὰ μὲ ὄρους *οὐσία / ὁμοούσιον*²². Ἄν καὶ εἶναι δύσκολο νὰ δηλώσουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι γιὰ τὸν Μ. Βασίλειο οἱ ὄροι αὐτοὶ ὑποδηλώνουν –ὅπως ὑποστηρίζουν ὁ Ζηζιούλας καὶ ἄλλοι (Colin E. Gunton, Κάλιστος Ware) ὑπὸ σύγχρονη ἔννοια²³– μία διαπροσωπικὴ ἀγαπικὴ σχεσιακότητα, εἶναι δυνατὸν νὰ συναχθεῖ μία σημασιολογικὴ ἀνάλυση ὥστε νὰ ἀφήσουμε τὸ πεδίο ἀνοικτὸ γιὰ μία περισσότερο σχεσιακὴ κατανόησή τους σὲ σχέση μὲ τὴν ἔντονα μονιστικὴ κλασικὴ ἐλληνικὴ σκέψη²⁴, ἡ ὁποία μποροῦσε ἐξ ἄλλου νὰ συνάδει μὲ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ Μ. Βασιλείου νὰ ἐκφράσει τὴ συνοδικότητα μὲ ὄρους *ὁμοτιμίας*²⁵.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἔννοια τῆς *ὑποστάσεως*, εἶναι δυνατὸν νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀρκετὰ χωρία στοὺς Καππαδόκες ἐπιβεβαιώνουν τὴ θέση τοῦ Ζηζιούλα γιὰ τὴν ἀνάπτυξή της ὡς μία ἰδιαίτερη ἔκφραση τῆς μιᾶς *οὐσίας*²⁶ ποὺ ὑποδηλώνει ἓνα συγκεκριμένο²⁷, σχεσιακὸ²⁸ τρόπο *ὑπάρξεως*²⁹, ὁ ὁποῖος εἶναι σχεσιακὸς³⁰ διότι προσδιορίζεται

21. Βλ. «Τὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου», σ. 23· Βασιλείου Καισαρείας, *Epistola* 236, 6, PG 32, 884A· Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Oratio* 29, 16, PG 36, 93-96.

22. Βλ. Βασιλείου Καισαρείας, *De Spiritu Sancto*, 18, 45, PG 32, 149C· “Christ, the Spirit and the Church”, στὸ: *Being as Communion. Studies in Personhood and the Church*, with a Foreword by J. Meyendorff, New York 1985, 42002, σσ. 123-142, ἐδῶ σ. 134.

23. Βλ. “Christ, the Spirit and the Church”, σ.134· C. E. Gunton, “The One, the Three and the Many”, *Inaugural Lecture in the Chair of Christian Doctrine at Kings College*, London 1985, σσ. 10-11· K. Ware, “The Human Person as an Icon of the Trinity”, *Sobornost* 8, 2 (1986), σσ. 6-23, ἐδῶ σ. 11.

24. Βλ. J.-M. Tillard, “Communion”, μετάφρ. U. Marinucci, στὸ: J.Y. Lacoste (ἐπιμ.), *Dizionario critico di teologia*, P. Coda (ἐπιμ. it.), Roma 2005, σσ. 316-323, ἐδῶ σσ. 316-320.

25. Πρβλ. Βασιλείου Καισαρείας, *Epistola* 90, 2, PG 32, 473C.

26. Βλ. Βασιλείου Καισαρείας (ἢ Γρηγορίου Νύσσης), *Epistola* 38, 5, PG 32, 336B· “Person and Nature”, ὁ.π., σ. 102· Chiapetti, *The Father’s Eternal Freedom*, ὁ.π., σσ. 49-52.

27. Βλ. Βασιλείου Καισαρείας (ἢ Γρηγορίου Νύσσης), 38, 3, PG 32, 328B· “On Being Other”, σ. 67· Chiapetti, *The Father’s Eternal Freedom*, ὁ.π., σσ. 52-53.

28. Βλ. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Epistola* 29, 16, PG 36, 96A· “The Trinity and Personhood: Appreciating Cappadocian Contribution”, στὸ: *Communion and Otherness*, ὁ.π., σσ. 155-177, ἐδῶ σ. 161· Chiapetti, *The Father’s Eternal Freedom*, ὁ.π., σσ. 53-59.

29. Βλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Ad Ablabium*, 21-22, PG 45, 133-136· “Relational Ontology”, ὁ.π., σ. 149· Chiapetti, *The Father’s Eternal Freedom*, ὁ.π., σσ. 49-52.

30. Βλ. Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου, *Sententiae et excerpta*, 15, PG 39, 112D· “Appendix: Person and Individual», ὁ.π., 175· Chiapetti, *The Father’s Eternal Freedom*, ὁ.π., σσ. 49-52.

ἀπὸ ὑποστατικῆς ιδιότητος³¹ ποὺ συνδέονται μὲ σχέσεις προέλευσης³². Μπορεῖ ἐπίσης νὰ διαπιστωθεῖ ὅτι οἱ Καππαδόκες δὲν ταύτισαν ἐπίσημα τὴν ὑπόσταση καὶ τὸν τρόπο ὑπάρξεως – πιθανώτατα οὔτε ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, ὅπως ἀντιθέτως πιστεύει ὁ Ζηζιούλας³³. Στὸν Ἰωάννη Δαμασκηνὸ ὑπάρχει μία τέτοια ταύτιση³⁴. Τελικὰ, ἡ ἀνάνρωση τῶν Καππαδοκῶν ἀπὸ τὸν Ζηζιούλα σχετικὰ μὲ τὴ διάκριση τοῦ πῶς εἶναι ἓνα πρᾶγμα καὶ τοῦ τί εἶναι ἓνα πρᾶγμα, σχετίζοντας τὸ πρῶτο μὲ τὴν ὑπόσταση καὶ τὸ δεύτερο μὲ τὴν οὐσία, ἢ ἐπιβεβαίωση τοῦ ὄντολογικοῦ χαρακτήρα τῶν δύο ὄρων καὶ ἢ ἐπιβεβαίωση τοῦ ἀδιαχώριστου χαρακτήρα τους μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ, ὅπως εἶναι δυνατὸν νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὸ τὸ συμπέρασμα τοῦ Ζηζιούλα γιὰ τὴν ὑπόσταση ὡς τρόπου ὑπάρξεως τῆς οὐσίας.

“Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ὄρο πρόσωπον, ἂν καὶ ἔχει ταυτισθεῖ σαφῶς μὲ τὴν ὑπόσταση, δὲν φαίνεται ὅτι ἔχει διαδραματίσει τόσο θεμελιώδη ρόλο, ὅπως πιστεύει ὁ Ζηζιούλας, στὴν κατανόηση τοῦ σχεσιακοῦ χαρακτήρα τῆς ὑποστάσεως³⁵.

Ἐπιστρέφοντας στὸ ζήτημα τῆς ὄντολογικῆς ὑπεροχῆς τῆς ὑποστάσεως ἔναντι τῆς οὐσίας, ὅπως τόσο ξεκάθαρα βλέπει ὁ Ζηζιούλας³⁶, εἶναι δυνατὸν νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι μπορεῖ τοῦλάχιστον νὰ θεωρηθεῖ ὅτι τὸ ζήτημα αὐτὸ τίθεται μὲ τοὺς Καππαδόκες, ἰδιαίτερα μὲ τὸν Μάξιμο Ὁμολογητή. Ἡ ζηζιούλεια θέση τῆς ἔννοιας τοῦ λόγου φύσεως ὡς

31. Βλ. Βασιλείου Καισαρείας (ἢ Γρηγορίου Νύσσης), *Epistola* 38, 5, PG 32, 336B· “Trinitarian Freedom”, ὁ.π., σ. 203· Chiapetti, *The Father’s Eternal Freedom*, ὁ.π., σσ. 49-52.

32. Βλ. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Epistola* 29, 16, PG 36, 96A· “The Trinity and Personhood”, ὁ.π., σ. 161· Chiapetti, *The Father’s Eternal Freedom*, ὁ.π., σσ. 49-52.

33. Βλ. “On Being Other”, ὁ.π., σσ. 23-24.

34. Βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *De fide orthodoxa*, 1, 8, PG 94, 828D.

35. Ἡ θέση τοῦ Ζηζιούλα εἶναι ὅτι οἱ Καππαδόκες, ταυτίζοντας τὴν ὑπόσταση μὲ τὸ πρόσωπον, ἔκαναν τὴν ὄντολογικότητα ποὺ ἐνυπάρχει στὸν πρῶτο ὄρο νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ σχεσιακότητα ποὺ ἐνυπάρχει στὸν δεύτερο (βλ. «Ἀπὸ τὸ προσώπειον εἰς τὸ πρόσωπον», ὁ.π., σσ. 83 κ.έ.). Εὐκόλα ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ χρῆση τοῦ ὄρου *persona* –καὶ ἐπομένως τοῦ ἀντίστοιχου πρόσωπον (καὶ ὄχι άτομον)– ὡς συνώνυμο τῆς ὑποστάσεως διαδόθηκε στὰ λατινικὰ λόγῳ τῆς λεξιλογικῆς πενίας τῶν Λατίνων, ποὺ δὲν μπορούσαν νὰ ἀποδώσουν ἐπαρκῶς τὴ διάκριση ποὺ ἔκαναν οἱ Ἕλληνες Πατέρες μεταξὺ ὑποστάσεως καὶ οὐσίας/φύσεως (βλ. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Epistola* 21, 35, PG 35, 1124-1125).

36. Βλ. “Person and Nature”, ὁ.π., σσ. 89-90.

«προσωποποιημένης φύσεως»³⁷ αντανακλάται στις δηλώσεις του Μαξίμου του Όμολογητή τόσο ως πρὸς τὸ ὅτι ἡ φύσις κατέχει τὸν λόγο τοῦ ὄντος, πὸ ἐῖναι κοινός, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ὑπόσταση πὸ κατέχει καὶ αὐτὸ τὸ ὄν «γὰ τὸν ἑαυτὸ της» («καθ' ἑαυτό») ³⁸, ἤτοι δείχνει κάποιον, τόσο ως πρὸς τὸ ὅτι ἡ οὐσία, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ «λόγος τῆς οὐσίας» («τὸν οὐσιώδη λόγον»), ὑφίσταται σύμφωνα μὲ τὸν «λόγο τοῦ ὄντος» («τὸν εἶναι λόγον»), πὸ ἀναφέρεται στὴν ὑπόστασιν ³⁹. Ὁ περσοναλισμὸς τοῦ Όμολογητῆ ἀναγνωρίζεται ἐξάλλου μὲ διάφορους τρόπους ἀπὸ τοὺς Hans Urs von Balthasar⁴⁰, Vladimir Cvetković⁴¹, Bernardo De Angelis⁴², Polycarp Sherwood⁴³, Lars Thunberg⁴⁴ καὶ ἄλλους⁴⁵.

Μὲ βάση αὐτὸ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ Καππαδόκες μιλοῦσαν γὰ τὴν ὑπόσταση ὡς ἓνα σύμπλεγμα ἰδιοτήτων⁴⁶, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι ἰσχυρίζεται ὁ Ζηζιούλας⁴⁷, ἂν καὶ μπορεῖ νὰ παραδεχθεῖ κάποιος ὅτι τὸ γεγονός αὐτὸ ὑποκρύπτει τὸ πιὸ θεμελιῶδες τῆς ὑποστάσεως ὡς συστατικῆς σχεσιακῆς ἔννοιας⁴⁸.

37. Βλ. “nature personalized” (“On Being Other”, ὅ.π., σ. 65).

38. Βλ. Μαξίμου Όμολογητοῦ, *Opuscula theologica et polemica ad Marinum*, 23, PG 91, 264AB.

39. Βλ. Μαξίμου Όμολογητοῦ, *Epistola* 12, PG 91, 488C.

40. Βλ. H. U. von Balthasar, *Kosmische Liturgie. Das Weltbild Maximus' des Bekenner*, Einsiedeln 1961.

41. Βλ. V. Cvetković, “The Oneness of God as Unity of Persons in the Thought of St. Maximus the Confessor”, στό: S. Mitralaxis – G. Steiris – M. Podbielski – S. Lalla (ἐπιμ.), *Maximus the Confessor as a European Philosopher*, Oregon 2017, σσ. 304-315.

42. Βλ. B. De Angelis, *Persona, natura, libertà. L'antropologia di Massimo il Confessore*, Roma 2002.

43. Βλ. P. Sherwood, *The Earlier Ambigua of Saint Maximus the Confessor and His Refutation of Origenism*, Roma 1955.

44. Βλ. L. Thunberg, *Microcosm and Mediator: Theological Anthropology of Maximus the Confessor*, Chicago 1995.

45. Ὁ Ζηζιούλας ὑπενθυμίζει τὰ ὀνόματα τῶν I.-H. Dalmais, F. Heinzer, C. Schönborn, J.-M. Garrigues (βλ. “Person and Nature”, ὅ.π., σ. 93).

46. Βλ. γὰ παράδειγμα L. Turcescu, “‘Person’ Versus ‘Individual’, and Other Modern Misreadings of Gregory of Nyssa”, *Modern Theology* 18, 4 (2002), σσ. 527-539.

47. Σύμφωνα μὲ τὸν Ζηζιούλα, ὁ ὀρισμὸς τοῦ Δαμασκηνοῦ γὰ τὴν ὑπόστασιν ὡς “φύσις μετὰ ἰδιωμάτων” εἶναι ἀποκομμένη ἀπὸ τὴν Καππαδοκικὴ καὶ Μαξιμιανῆ κατανόηση [βλ. “Person and Nature”, ὅ.π., σ. 89· Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Contra Iacobitas*, 52, PG 94, 1461A).

48. Βλ. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Epistola* 29, 16, PG 36, 96A· “The Trinity and Personhood”,

Ἐπιστρέφοντας στήν πατερική ἀνάγνωση τοῦ Ζηζιούλα γιά τόν Πατέρα ὡς αἰτία τῆς Τριάδας, μποροῦμε νά σημειώσουμε κατ' ἀρχάς ὅτι καταγράφει τήν ταύτιση τοῦ Θεοῦ μέ τόν Πατέρα τόσο στήν Καινή Διαθήκη⁴⁹ ὅσο καί –σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ *lex orandi*– στίς κατ' ἐξοχὴν ἀρχαῖες προσευχές, ἦτοι τίς εὐχαριστιακές προσευχές⁵⁰ καί τὰ ἀνατολικά Σύμβολα τῆς Πίστεως⁵¹.

Διαμέσου τοῦ Ζηζιούλα εἶναι δυνατὸν νά ἐπαληθεύσουμε ὅτι στὸν Μ. Ἀθανάσιο, παράλληλα μέ τὸ σταθερὸ σημεῖο τῆς ἐνότητας τοῦ Θεοῦ ποὺ συνδέεται μέ τὴ μία οὐσία, ὑπάρχει ἐπίσης κάποιον σακαρίφημα μιᾶς προσωποκεντρικῆς κατανόησης τῆς Τριάδας, ἀναγνωρίσιμης στήν ἀντίληψη τοῦ Ἰοῦ ὡς οὐσίας τοῦ Θεοῦ⁵², τοῦ Ἰοῦ ὡς εἰκόνα καί

ὁ.π., σ. 161. Σχετικὸ μέ αὐτὸ εἶναι τὸ ζήτημα τοῦ ὄρου *ἄτομο*. Χρησιμοποιήθηκε μερικὲς φορές γιά τοὺς Τρεῖς (βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *De fide orthodoxa*, 1, 7, PG 94, 804-808), ὑποδηλώνοντας «συγκεκριμένη, συγκεκριμένη (εἰδική) καί ἀδιαίρετη ὑπαρξη τῆς οὐσίας» (“Appendix: Person and Individual”, ὁ.π., σ. 175). Ἄν αὐτὴ ἡ σημασία καθιστᾷ τὴ χρῆση τοῦ ὄρου *per se* ἐπιτρεπτή, ἀκόμη καί στήν ἐνδοτριαδική σφαῖρα, σὲ ἀντίθεση μέ ὅ,τι ἰσχυρίζεται ὁ Ζηζιούλας, πού, ὅπως ὀρθὰ παρατηρεῖ, δὲν ἀναδεικνύει τὸν σχεσιακὸ χαρακτήρα ποὺ ἐνυπάρχει στήν ὑπόσταση, γι' αὐτὸ καί τὸ *ἄτομο* δὲν εἶχε τὴν τύχη ποὺ εἶχαν ἡ ὑπόσταση καί τὸ πρόσωπον.

49. Ὁ Ζηζιούλας ὑπενηθμίζει τὸ *Γαλ.* 1, 3, *Φιλ.* 2, 11, *Α΄ Θεσ.* 1, 1, *Ἰάκ.* 1, 27, *Α΄ Πέτρ.* 1, 2, *Β΄ Ἰω.* 3, *Ἰδ.* 1 (βλ. “The Father as Cause”, ὁ.π., σ. 114). Οἱ ἐξαρέσεις εἶναι σπάνιες καί ἀμφιλεγόμενες. Ὁ Ζηζιούλας ἀναφέρει τὸν K. Rahner, “Theos in the New Testament”, στὸ: Id., *Saggi teologici*, τόμος I, Roma 1965, σσ. 467-585.

50. Βλ. «Τὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ καί τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου», ὁ.π., 18-22. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἀναφέρεται, γιά παράδειγμα, στὸ J. A. Jungmann, *Public Worship*, London 1957 (βλ. “The Father as Cause”, ὁ.π., σσ. 136-137). Γιά τὸν Ζηζιούλα, ἡ ἀναφορὰ εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν προσευχὴ καί ἐκείνες τῶν πρώτων αἰῶνων ἀπευθύνονταν ἀποκλειστικά στὸν Πατέρα (βλ. *Lectures in Christian Dogmatics*, ὁ.π., σ. 68). Μὲ βάση αὐτὲς τίς διευκρινίσεις, οἱ ἐπιχρίσεις τοῦ J.-C. Larchet, *Personne et nature. La Trinité-Le Christ-L'homme*, Paris 2011, σσ. 300-301.

51. Ἡ πιὸ σημαντικὴ πτυχή γιά τὸν Ζηζιούλα εἶναι ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν Δυτικῶν καί τῶν Ἀνατολικῶν Δογμάτων ὡς πρὸς τὴν παρουσία, στὰ τελευταῖα, τοῦ ὄρου «ἐν» πρὶν ἀπὸ τὸν ὄρο «Θεός». “*Credo in deum patrem omnipotentem*” διαβάζεται στὰ Δυτικὰ Σύμβολα, «Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεὸν πατέρα παντοκράτορα» στὰ Ἀνατολικά Σύμβολα. Σύμφωνα μέ τὸν Ζηζιούλα, τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν μπορεῖ νά διαφύγει ἀπὸ τὸν θεολόγο (βλ. “The Father as Cause”, ὁ.π., σ. 117).

52. Βλ. Ἀθανάσιος, *Oratio contra Arianos*, 1, 20, PG 26, 53B· «Vérité et communion», ὁ.π., σ. 73.

ἀλήθεια τοῦ Πατέρα⁵³, ὡς «ζωντανὴ βούληση» τοῦ Πατέρα⁵⁴, καθὼς καὶ στὶς διαβεβαιώσεις τοῦ Πατέρα πὼς εἶναι ἡ πηγὴ καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς Τριάδας, ἃν καὶ μὲ μία πιὸ ἀπρόσωπη χρῆση στὸν Ἀθανάσιο αὐτῶν τῶν ὄρων ἀπὸ ὅ,τι στοὺς Καππαδόκες⁵⁵.

Σύμφωνα μὲ τὸν Ζηζιούλα, μὲ τοὺς Καππαδόκες ὑπῆρξε στὴν πραγματικότητα μία ἐμβάθυνση τῆς περσοναλιστικῆς προσέγγισης μέσα ἀπὸ τὸν τριαδικὸ προβληματισμό. Ὁ Μέγας Βασίλειος ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ Πατέρας εἶναι ἡ «ἀρχὴ τοῦ εἶναι» τῆς Τριάδας⁵⁶. Ὁ Ναζιανζηνὸς παρουσιάζει τὸν Πατέρα ὡς θέλοντα⁵⁷ καὶ αἰτίαν⁵⁸ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καθὼς καὶ ὡς ἔνωσιν τοῦ Θεοῦ⁵⁹. Ὁ Νύσσης ἐστιάζει στὸν Πατέρα ὡς αἴτιον, στὸν Υἱὸ ὡς ἐκείνον ποὺ εἶναι ἄμεσα ἐκ τοῦ αἰτίου, στὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὡς ἐκείνο ποὺ εἶναι ἐκ τοῦ αἰτίου διὰ τοῦ Υἱοῦ⁶⁰. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἔχουμε τὸν Πατέρα ὡς τὴν ἀρχὴ τῆς ὑποστατικῆς διάκρισης καὶ τῆς ἐνότητος τοῦ Θεοῦ: «εἷς μὲν Θεός, εἷς ἔν αἴτιον καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ἀναφερομένων»⁶¹.

Ὡστόσο, εἶναι δυνατὸν νὰ παραδεχθοῦμε μαζὶ μὲ τὸν Ζηζιούλα ὅτι καὶ οἱ Καππαδόκες παραπέμπουν τὴν ἐνότητα/μοναδικότητα τοῦ Θεοῦ ὡς πρὸς τὴν οὐσία⁶² καὶ ἀξιῶνουν τὸν ἀνταγωνισμό τῆς βούλησης

53. Βλ. Ἀθανάσιος, *Oratio contra Arianos*, 1, 20-21, PG 26, 53-57· *Lectures in Christian Dogmatics*, ὅ.π., σ. 23.

54. Βλ. Ἀθανάσιος, *Oratio contra Arianos*, 3, 67, PG 26, 464C.

55. Βλ. “One Single Source: An Orthodox Response to the Clarification on the Filioque”, στὸ: *The One and the Many*, ὅ.π., σσ. 41-45, ἐδῶ σ. 42.

56. Βλ. Βασιλείου Καισαρείας, *Contra Eunomium*, 2, 22, PG 29, 621B· “The Father as Cause”, ὅ.π., σσ. 131-132.

57. Βλ. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Epistola* 29, 6, PG 36, 81BC· “The Father as Cause”, ὅ.π., σ. 121.

58. Βλ. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Epistola* 30, 16, PG 36, 124C. Ἄλλοι ὄροι ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς Πατέρες, καὶ ἰδίως ἀπὸ τοὺς Καππαδόκες, μὲ παρόμοια σημασία εἶναι: ἀρχή, πηγὴ, ρίζα, προτὴ, αἰτία/αἴτιος/αἴτιον.

59. Βλ. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Epistola* 42, 15, PG 36, 476B· “The Father as Cause”, ὅ.π., σ. 138.

60. Βλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Ad Ablabium*, 21, PG 45, 133BC· “Pneumatology and the Importance of the Person: A Commentary on the Second Ecumenical Council”, στὸ: *Communion and Otherness*, ὅ.π., σσ. 178-205, ἐδῶ 194.

61. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Epistola* 20, 7, PG 35, 1073A.

62. Βλ. “The Father as Cause”, σ. 118· Βασιλείου Καισαρείας, *Epistola* 236, 6, PG 32, 884B. Ἐνα χωρίο τοῦ Ναζιανζηνοῦ ποὺ φαίνεται νὰ ἀποδίδει τὴ μοναρχία στὴν οὐσία (*Epistola* 31, 14, PG 36, 148D-149A) ὁ Christopher A. Beeley ἀντιλαμβάνεται ὡς

μέ τῆ φύση⁶³, χωρίς ὥστόσο νὰ ἀποδίδουν στὴν τελευταία τὸν ὄρο «αἰτία», ἀλλὰ μᾶλλον περιορίζοντας τὴ γέννηση καὶ τὴν ἐκπόρευση στὸ ὑποστατικὸ⁶⁴ ἐπίπεδο καὶ ὀδηγώντας τὸ δεδομένο τῆς συνύπαρξης σὲ ἐκεῖνο τῆς ὑποστατικῆς καταγωγῆς ἀπὸ τὸν Πατέρα⁶⁵.

Δεδομένης τῆς ἀπουσίας στὰ πατερικὰ κείμενα τοῦ ὄρου ἐλευθερία ὡς δηλωτικὸ τῆς αἰτιότητος τοῦ Πατέρα, πὺ τόσο εὐρέως χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Ζηζιούλα, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπανεξετάσουμε τὴ χρῆση ὀρισμένων ἐπαναλαμβανόμενων ὄρων στοὺς ἐνδοτριαδικοὺς προβληματισμοὺς τῶν Πατέρων, ὅπως ἐλευθερία, βούλησις/θέλησις, Θέλεος/Θελητής, προαίρεσις, ἐξουσία, τέλειος, πλήρης, δόξα⁶⁶. Σὲ διάφορα χωρία συναντᾶ κάποιος τὴν ἰδέα τῆς γένεσης καὶ τῆς λήξης πὺ εἶναι ἠθελημένες ἀπὸ τὸν Πατέρα ὅχι ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐπιλογῆς τοῦ Πατέρα, ἀλλὰ τοῦ ἴδιου τοῦ Πατρὸς ὡς θελήσαντος, ἀπὸ τὸν Ὅποῖον ἡ τριαδικὴ ζωὴ πραγματώνεται ὡς πληρότητα καὶ δόξα τῆς Θεότητος.

3. Ἡ ἐξέλιξη τῆς θεολογικῆς σκέψεως τοῦ Ζηζιούλα

Ἄν ἐξετάσουμε τὴν ἔννοια τοῦ προσώπου τοῦ Πατέρα σὲ σχέση μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, μποροῦμε νὰ δοῦμε ὅτι ἀπὸ τὸν Ζηζιούλα

παράφραση τῆς δῆλωσης πὺ μόλις εἶδαμε στὴν *Epistola* 20, 7, PG 35, 1073A· βλ. C.A. Beeley, “Divine Causality and the Monarchy of God the Father in Gregory of Nazianzus”, *Harvard Theological Review* 100, 2 (2007), σσ. 199-214, ἐδῶ σσ. 210-211. Ὁ Ζηζιούλας σημειώνει ὅτι ὁ Ναζιανζηνὸς ἀναφέρεται ἐπίσης στὴ μοναρχία στὴν ἐνότητα τῆς διάνοιας καὶ τῆς βουλήσεως τῶν Τριῶν, ὑποστηρίζοντας ὅτι πρόκειται γιὰ μία δῆλωση γιὰ τὴ μοναρχία μὲ ἠθικὴ ἔννοια (βλ. “The Father as Cause”, ὁ.π., σσ. 133-134· Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Epistola* 29, 2, PG 36, 76B). Μὲ βάση τις παρατηρήσεις τοῦ Beeley μπορεῖ νὰ ὑποτεθεῖ, ἴσως πὺ πειστικά, ὅτι ἐδῶ ὁ Ναζιανζηνὸς παρουσιάζει τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μοναρχίας τοῦ Πατέρα (βλ. C.A. Beeley, *Gregory of Nazianzus on the Trinity and the Knowledge of God. In your light we shall see light*, Oxford 2008, σσ. 213-214).

63. Γιὰ τὸν Ζηζιούλα φαίνεται νὰ ἦταν ὁ Ψευδο-Κύριλλος Ἀλεξανδρείας πὺ διατύπωσε τὸν ἀνταγωνισμὸ αὐτὸν καὶ τὸν ρόλο του (βλ. *De sancta et consubstantiali Trinitate dialogus*, 2, PG 75, 780B· “On Being Other”, ὁ.π., σσ. 35-36).

64. Βλ. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Epistola* 29, 5-7, PG 36, 80-84· *Epistola* 30, 12, PG 36, 120AB· “Trinitarian Freedom”, ὁ.π., σ. 195.

65. Βλ. Βασιλείου Καισαρείας, *Homilia* 24, 4, PG 31, 605B. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. Chiapetti, *The Father’s Eternal Freedom*, ὁ.π., κεφ. II.

66. Βλ. ὁ.π., § V.3.

δόθηκε αρχικά περισσότερη έμφαση στην έλευθερία, νοούμενη ως έλευθερία από τὸ δεδομένο καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς φύσεως⁶⁷. Αὐτὸ ἔδωσε τὴν ἐντύπωση ὑπαρξιστικῶν ἐπιρροῶν, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες τὸ πρόσωπο ταυτίζεται μὲ τὴν έλευθερία καὶ ἡ φύση ταυτίζεται μὲ τὴν ἀναγκαιότητα· ἡ πρώτη ἀντιδιαστέλλεται μὲ τὴ δεύτερη, κι ἔτσι ἡ έλευθερία γίνεται ἀντιληπτὴ μὲ ὄρους ἀπελευθέρωσης ἀπὸ τὴ φύση, ἔτσι ὥστε ἡ ἀρχὴ αὐτὴ νὰ μπορεῖ νὰ ἐφαρμοσθεῖ μόνο γιὰ τὸν Πατέρα, ἔτσι ὅπως ἡ διαφορετικότητα ὑπαγορεύει γιὰ τὸν Υἱὸ καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα⁶⁸.

Οἱ ἐνστάσεις αὐτὲς ἔδωσαν στὸν Ζηζιούλα τὴν εὐκαιρία νὰ ἀποσαφηνίσει τὴ θέση του μὲ τὸ νὰ ἐμβαθύνει στὴν ἔννοια τῆς έλευθερίας ὡς «έλευθερίας γιὰ» καὶ εἰδικότερα ὡς ὑποστατικῆς πληρότητας⁶⁹, ὡς ὑπαρξης γιὰ τὸν ἄλλο, ἡ ὁποία δίνει ὄντολογικὴ προτεραιότητα στὸν ἄλλο κι ἔτσι ὑποστασιοποιεῖ προσωπικὰ τὴ φύση στὴν ὁλότητά της⁷⁰. Ἐπιπλέον, ἡ «έλευθερία ἀπὸ», ἡ ὁποία, ξεκαθαρίζει ὁ Ζηζιούλας, δὲν εἶναι δεδομένη αὐτὴ καθ' αὐτὴ στὴν Τριάδα⁷¹, προσδιορίζεται ὅλο καὶ περισσότερο ὡς έλευθερία τόσο ἀπὸ τὴν «“ὀλοκληρωτικὴ” οὐσιοκρατία»⁷² ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν «“ἀπελευθερωτικὸ” κατακερματισμὸ»⁷³, ὥστε νὰ δείξει ὅτι στὴν τριαδικὴ ὑπαρξη δὲν ὑπάρχει οὔτε ἀναγκαιότητα, ποὺ εἰσάγεται ἀπὸ μία οὐσία νοούμενη ὡς προγενέστερη τῶν προσώπων, οὔτε ἐνδεχομενικότητα, ποὺ εἰσάγεται ἀπὸ ἓνα πρόσωπο ποὺ νοεῖται ὡς θεότητα.

Σὲ αὐτὴν τὴν προοπτικὴ, ὁ Πατέρας νοεῖται ὡς αἰτία τῆς Τριάδας, ἐφ' ὅσον εἶναι ἡ ὄντολογικὴ ἀρχὴ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τοῦ ἑαυτοῦ του (ὄχι ὡς ἀτόμου, ἀλλ' ὡς «Ἄλλου», τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου

67. Βλ. «Ἀπὸ τὸ προσωπεῖον εἰς τὸ πρόσωπον», ὅ.π., σ. 93· Chiapetti, *The Father's Eternal Freedom*, ὅ.π., σσ. 163-191.

68. Βλ. Ν. Λουδοβίκος, “Person Instead of Grace and Dictated Otherness: John Zizioulas’ Final Theological Position”, *The Heythrop Journal* 52, 4 (2011), σσ. 684-699· Τ. McCall, “Holy Love and the Divine Aseity in the Theology of John Zizioulas”, *Scottish Journal of Theology* 61, 2 (2008) σσ. 191-205· Α. Παπανικολάου, *Being with God. Trinity, Apophaticism, and Divine-Human Communion*, Notre Dame (Indiana) 2006, σ. 150.

69. Βλ. “On Being a Person”, ὅ.π., σ. 112.

70. Βλ. “Trinitarian Freedom”, ὅ.π., σ. 206.

71. Βλ. ὅ.π., σ. 199.

72. “totalizing’ substantialism” (“On Being Other”, ὅ.π., σ. 55).

73. “liberating’ fragmentation” (ὅ.π.).

Πνεύματος) και της ύπαρξής του που συγκροτείται στη σχέση με τον Υίο και το Άγιο Πνεύμα⁷⁴, ως έτερότητες που, έπιβεβαιωμένες ως απόλυτη μοναδικότητα, αναδεικνύονται σε συστατικά της θείας ύπαρξεως⁷⁵. Για τον Ζηζιούλα, το έκστατικό και το ύποστατικό συμπήπτουν με το είναι του Θεού⁷⁶. Από αυτό συμπεραίνεται ότι ο Πατέρας είναι ή όντολογική αρχή της Τριάδας όχι μόνον ως αίτια της έτερότητας, αλλά και ως θεμέλιο της ένωσης. Ο Πατέρας ως Τριάδα⁷⁷ και ο Πατέρας ως Ένας Θεός⁷⁸ είναι δύο δογματικές δηλώσεις που προϋποθέτουν ή μία την άλλη, καθώς ο Πατέρας είναι μία αρχέγονη και προκαλούσα έτερότητα, ή όποια περιλαμβάνει μία ένότητα πολλών⁷⁹.

Στην περίπτωση αυτή, ο Ζηζιούλας αντιλαμβάνεται τον Πατέρα ως το Ένα, ως το προσωπικό θεμέλιο της ένότητας, που νοείται ως περιχαράκωση,⁸⁰ κοινωνία⁸¹ και συνύπαρξη⁸². Από την άποψη αυτή, είναι δυνατόν να αναγνωρίσουμε την προσπάθεια να προσδιορισθεί ή σχέση μεταξύ της αιτιότητας του Πατέρα και της μιᾶς φύσεως στον Θεό μέσω των έννοιών της συν-γενέσεως της φύσεως με την τριαδική ύπαρξη⁸³ και του μῆ έντοπισμοῦ της φύσεως από τον Πατέρα πρώτιστα στον έαυτό Του⁸⁴. Αν για τον Ζηζιούλα το πρόσωπο καθιστά τη φύση σχεσιακή, ή φύση έχει⁸⁵ επίσης τη δυνατότητα να διαδραματίσει ρόλο στον καθορισμό

74. Βλ. "Trinitarian Freedom", σ. 203· Chiapetti, *The Father's Eternal Freedom*, ό.π., σσ.191-208.

75. Βλ. "On Being Other", ό.π., σ. 35. Ο Ζηζιούλας διακρίνει μεταξύ συγκροτημένων (όσον αφορά τους Τρεις) και προκαλουμένων (όσον αφορά τον Υίο και το Άγιο Πνεύμα) (βλ. ό.π., σ. 36).

76. Βλ. "On Being a Person", ό.π., σ. 112.

77. Βλ. «Από το προσωπεϊον εις το πρόσωπον», ό.π., σ. 95.

78. Βλ. "The Father as Cause", ό.π., σ. 137.

79. Βλ. "On Being a Person", ό.π., σ. 105.

80. Βλ. *Lectures in Christian Dogmatics*, ό.π., σ. 62.

81. Βλ. "Communion et altérité", *Service Orthodoxe de Presse* 184 (1994), σσ. 23-33, έδω σ. 27.

82. Το πρόσωπο είναι ό τρόπος ύπαρξης της φύσεως (βλ. "Person and Nature", ό.π., σ. 102), ό Πατέρας είναι ό κύριος τρόπος ύπαρξης της μιᾶς φύσεως που κατέχουν πλήρως και οι Τρεις.

83. Βλ. "The Father as Cause", ό.π., σ. 140.

84. Βλ. ό.π., σ. 130.

85. Βλ. "On Being Other", ό.π., σ. 25.

τῆς ἑτερότητας: ἡ φύση σχετίζει τὰ πρόσωπα⁸⁶. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ Ζηζιούλας ἐξηγεῖ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς *συν-θεμελιωτικότητας* τοῦ προσώπου καὶ τῆς φύσεως (ἀφοῦ καὶ τὰ δύο μαζί δηλώνουν τὸ εἶναι)⁸⁷ κι ὅτι ἡ κοινωνία, ὡς πτυχή ποῦ ἀφορᾷ τὸ προσωπικὸ ἐπίπεδο (τὸ πρόσωπο, τὸ ἰδιαίτερο, ἐκφράζει τὴν κοινωνία)⁸⁸, ἀφορᾷ ἐπίσης τὸ ἐπίπεδο τῆς οὐσίας (ἡ φύση, τὸ κοινό, ἐκφράζει τὴν κοινωνία)⁸⁹.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι δυνατὸν νὰ προχωρήσουμε στὴν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τῆς *ὄντολογικῆς ἐλευθερίας* στὸν Ζηζιούλα σὲ σχέση μὲ τὸ αἰτιατὸ πρόσωπο. Συνοψίζοντας διάφορα δεδομένα⁹⁰, μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι γιὰ τὸν Ζηζιούλα ἡ ἐλευθερία τοῦ Υἱοῦ νοεῖται ὡς προσωπικὴ ὄντοτητα τόσο ὡς «ὑποδοχή» τοῦ ὅτι ἀγαπιέται μὲ μοναδικὸ τρόπο ἀπὸ τὸν Πατέρα⁹¹ ὅσο καὶ ὡς «ὑποδοχή» τῆς ἑτερότητας τοῦ Πατέρα, ἡ ὁποία εἶναι μία υἱικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς ἑτερότητας τοῦ Πατέρα⁹² καὶ ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς ἑτερότητας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὡς διαμεσολαβητῆ⁹³ τῆς πατρικῆς ἐπιβεβαίωσης τῆς προσωπικῆς ὄντοτητας τοῦ τελευταίου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐλευθερία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατανοεῖται ὡς προσωπικὴ ὑπαρξη τόσο ὡς «ὑποδοχή» τῆς δικῆς του ἑτερότητας, ποῦ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν Πατέρα μέσω τοῦ Υἱοῦ,⁹⁴ ὅσο καὶ ὡς «ὑποδοχή» τῆς ἑτερότητας τοῦ Πατέρα καὶ τοῦ Υἱοῦ, ἡ ὁποία εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς ἑτερότητας τοῦ τελευταίου⁹⁵.

86. Βλ. "Person and Nature", ὁ.π., σ. 90.

87. Βλ. ὁ.π., σσ. 86-89.

88. Βλ. "On Being a Person", ὁ.π., σ. 105.

89. Πρβλ. "Christ, the Spirit and the Church", ὁ.π., σ. 134. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια, καὶ ἡ ἀγάπη γίνεται ἐπίσης κατανοητὴ τόσο σὲ ὑποστατικὸ ὅσο καὶ σὲ οὐσιαστικὸ ἐπίπεδο (πρβλ. «Ἀπὸ τὸ προσωπεῖον εἰς τὸ πρόσωπον», ὁ.π., σ. 97-98· «Τὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου», ὁ.π., σ. 17), καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἐλευθερία (πρβλ. "Pneumatology and the Importance of the Person", ὁ.π., σ. 187· "Trinitarian Freedom", ὁ.π., σ. 195).

90. Βλ. Chiapetti, *The Father's Eternal Freedom*, ὁ.π., σσ. 236-256.

91. Βλ. *Lectures in Christian Dogmatics*, ὁ.π., σσ. 73-74.

92. Βλ. «Ἀπὸ τὸ προσωπεῖον εἰς τὸ πρόσωπον», ὁ.π., σ. 101.

93. Βλ. "Pneumatology and the Importance of the Person", ὁ.π., σ. 197.

94. Βλ. "On Being Other", ὁ.π., σ. 73.

95. Βλ. «Ἀπὸ τὸ προσωπεῖον εἰς τὸ πρόσωπον», ὁ.π., σ. 101.

4. Κριτικές παρατηρήσεις

4.1. Τὸ ζήτημα τῆς μὴ ἀναγκαιότητας καὶ τῆς μὴ συγκυρίας τῆς θείας ἐλευθερίας ἀπὸ μία ἀποφατικὴ προοπτικὴ

Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Ζηζιούλα, ἡ ὑπαρξὴ τῆς Τριάδας εἶναι τόσο μὴ ἀναγκαία ὅσο καὶ μὴ ἐνδεχόμενη. Εἶναι μὴ ἀναγκαία στὸν βαθμὸ ποὺ ἡ ὄντολογικὴ τῆς ἀρχῆς εἶναι τὸ πρόσωπο, ὡς «ἐλεύθερη καὶ ἀγαπητικὴ καταγωγὴ»⁹⁶, ἡ ὁποία βρίσκεται στὴ μὴ ἀναγκαιότητα μιᾶς προηγούμενης ἢ ἀν-υποστατικῆς φύσεως. Εἶναι μὴ ἐξαρτημένη⁹⁷, ἀφοῦ ἡ ἐλευθερία τοῦ Πατέρα δὲν συνίσταται σὲ μία ἐλευθερία ἐπιλογῆς, ἀλλὰ σὲ ἕναν τρόπο ὑπαρξῆς ποὺ εἶναι «πέρα ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἐπιλογῆς»⁹⁸, δηλαδὴ στὴ μὴ ἀναγκαιότητα τῆς ἐπιλογῆς, ἀφοῦ κανένα δεδομένο δὲν τίθεται στὸν Θεό, κι αὐτὸ ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἐκστατικῆς-ἀγαπικῆς προσωπικότητος τοῦ Πατέρα. Ἐν προκειμένῳ, ὁ Ζηζιούλας ἐξηγεῖ ὅτι ἡ ἐνδεχομενικότητα δὲν εἶναι ἡ λογικὴ ἐναλλακτικὴ τῆς ἀναγκαιότητας⁹⁹. Προσδιορίζει ἔτσι μία «τρίτη δυνατότητα», ποὺ εἶναι ἀκριβῶς ἡ προσωπικότητα τοῦ Πατέρα, ὡς –κατὰ κάποιον τρόπο– μία αἰώνια ὑπέρβαση τῆς ἀναγκαιότητας καὶ τοῦ τυχαίου τῆς θείας ὑπαρξῆς. Ὁ Πατέρας εἶναι ὄντολογικὰ ἐλεύθερος καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς ὄντολογικῆς ἐλευθερίας, ἐφ’ ὅσον δὲν εἶναι οὔτε ἀναγκασμένος οὔτε ἐπιλέγει: στὴν πραγματικότητα, δὲν ἔχει νὰ ἀντιπαρατεθεῖ μὲ κανένα δεδομένο, οὔτε τῆς μὴ προσωποποιημένης φύσεως οὔτε τῶν ἄλλων θείων προσώπων. Ὁ Πατέρας, ὡς ἡ ἐλεύθερη ἀρχὴ τῆς θείας ὑπαρξῆς, προκαλεῖ τὴν ἐλευθερία τῆς τελευταίας καὶ ἐπομένως ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι ὄντολογικὰ ἐλεύθερες.

Ἄν καὶ παραμένει βεβαίως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ κατανοήσῃ λογικά, ἐν τούτοις πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα θεολογικὸ ἀξίωμα, ἀλλὰ γιὰ μία ἔννοια ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων, ἢ τοῦλάχιστον ἀπὸ τὸ

96. “free and loving originator” (“The Father as Cause”, ὁ.π., σ. 158).

97. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ McCall, “Holy Love and the Divine Aseity in the Theology of John Zizioulas”.

98. Βλ. “beyond the concept of choice” [“Human Capacity and Human Incapacity: A Theological Exploration of Personhood”, στό: *Communion and Otherness*, ὁ.π., σσ. 206-249, ἐδῶ σ. 235.

99. Βλ. “On Being Other”, ὁ.π., σ. 36.

δόγμα. Ὁ Ναζιανζηνὸς εἶχε ἐπισημάνει τὴν ἀπορία ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ δυνατότητα καὶ τὴ μὴ δυνατότητα νὰ ὁμιλοῦμε γιὰ τὴ βούληση νὰ γεννᾶ («γεννᾶν θέλησις»), ὑποδεικνύοντας –κι αὐτὸ μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ἀπὸ τὰ κείμενα– ὡς τρόπο ἐπίλυσης ὄχι τὸν ἀνταγωνισμό τῆς βούλησης μὲ τὴ φύση, ἀλλὰ τὴ βούληση ἢ, κατὰ τὸν Ζηζιούλα, τὴν αἰτιώδη προσωπικότητα. Ἐπιπλέον, ἡ ἀπόδοση τῆς αἰτιότητας τῆς θείας ὑπαρξης στοὺς Τρεῖς ἢ/καὶ στὴ φύση δὲν ἐπιλύει αὐτὴν τὴν ἀπορία. Ὁ Ζηζιούλας, ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, ἀναφέρεται στὴν ἀποφατικὴ προσέγγιση τοῦ Ψευδο-Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, κι ἀκόμη περισσότερο τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, κι ἐπιβεβαιώνει μίαν ἐλευθερία ποὺ εἶναι πέρα («ὑπέρ») ἀπὸ τὴν ἐπιλογή καὶ τὴν ἀναγκαιότητα¹⁰⁰. Αὐτὸ τό «πέρα», ποὺ ὠθεῖ τὸν στοχασμὸ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ὄντολογίας, δὲν εἶναι λογικὰ ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο νοῦ, ἐπισημαίνοντας στὸν τελευταῖο τοὺς περιορισμοὺς του ποὺ σηματοδοτοῦν τὴν ἄγνοια τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν ὁποία ἔκανε λόγο ὁ Γιανναρᾶς¹⁰¹. Ἄν ὁ Ζηζιούλας ἀπορρίπτει τὴν ἀποφατικὴ προσέγγιση τοῦ Losskij¹⁰², σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Τριάδα ὑπερβαίνει κάθε ἔννοια φύσεως καὶ προσώπου, υἱοθετεῖ τὴν ἀποφατικὴ προσέγγιση τῶν Πατέρων (ἂν καὶ δὲν τὴν διατυπώνει πολὺ), ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνει καὶ λαμβάνει σοβαρὰ ὑπ’ ὄψιν τῆς τὸν ἀποφατικὸ χαρακτήρα τῆς θεολογικῆς σκέψεως, λόγῳ τῆς ἐπικαιρότητας τῆς ἔντασης μεταξὺ τοῦ ἤδη καὶ τοῦ ὄχι ἀκόμη τῆς ἐσχατολογικοποίησης τῆς ὑπαρξης καὶ τῆς σκέψης τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ προσέγγιση αὐτὴ ἀναδεικνύει καὶ ὑποστηρίζει τὶς ἀπορίες, στὸν βαθμὸ ποὺ φθάνει στὸ σημεῖο νὰ ἀναδεικνύει καὶ νὰ ἐπιχειρηματολογεῖ γιὰ τὶς ἀπορίες, ἐντοπίζοντας «τρίτες δυνατότητες», οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι θεολογικὰ ἀξιώματα ἀλλὰ ἔννοιες ποὺ ἀναδύονται ἀπὸ τὸ δόγμα, δηλώνοντας τὴν ἐπίτευξη –ὄχι τὴν ἀποτυχία– τοῦ στόχου του, δηλαδὴ ὅτι ἔχει φέρει τὸ ἀντικείμενο κάπως πιὸ κοντά.

100. Βλ. «Vérité et communion», ὁ.π., σσ. 78-79· μὲ ἀναφορὰ στὸν Ψευδο-Διονύσιον Ἀρεοπαγίτη, *De mystica theologia*, 1, 3, PG 3, 1001A· Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Ambiguorum liber*, 37, PG 91, 1296C.

101. Βλ. Γιανναρᾶς, *Χάιντεγγερ καὶ Ἀρεοπαγίτης*, ὁ.π.

102. Βλ. «Τὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου», ὁ.π., σ. 24.

4.2. Ἡ ἀπόδοση ἑνός «ἐνεργοῦ» μὴ αἰτιώδους ρόλου τῆς φύσεως στὴν τριαδικὴ ὑπαρξή

Γιὰ τὸν Ζηζιούλα τὸ πρόσωπο ἀποκαλύπτει τὴ φύση καὶ τὴν ἀποκαλύπτει ὡς *προσωπικὴ ὄντοτητα*, ἡ ὁποία εἶναι πλήρης πατρότητα στὸν Πατέρα, πλήρης υἰότητα στὸν Υἱό, πλήρης ἐκπόρευση στὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Ἡ φύση συμπίπτει μὲ αὐτοὺς τοὺς τρεῖς τρόπους ὑπαρξῆς καὶ δὲν εἶναι χωρὶς αὐτούς. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια, εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε ὅτι στὸν Ζηζιούλα ἡ ἔννοια τῆς φύσεως ἀπουσιάζει ἢ ἔστω ὅτι εἶναι ἀρνητικὰ συνυφασμένη μὲ τὸ τριαδικὸ πλαίσιο¹⁰³. Ἄν ἀφ' ἑνός δὲν ἀναγνωρίζει ἕναν αἰτιώδη ρόλο γι' αὐτήν, σὲ ἔνδειξη σεβασμοῦ πρὸς τοὺς Πατέρες ποὺ δὲν τῆς ἔδωσαν τὸν ὄρο *αἰτία*, ἀφ' ἑτέρου ἀναγνωρίζει ἕναν ρόλο ποὺ μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ «ἐνεργητικός». Ἡ πρόσφατη θέση τοῦ Ζηζιούλα, ἡ ὁποία μάλιστα ἀκολουθεῖ ἐκείνην τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ φύση φέρνει τὰ πρόσωπα σὲ *κοινωνία*¹⁰⁴, βρῖσκει τὸ πλήρες νόημά της στὸ πλαίσιο τῆς διαβεβαίωσης τῆς φύσεως, ποὺ εἶναι προικισμένη μὲ κίνηση καὶ ἐλευθερία,¹⁰⁵ στὸ μέτρο ποὺ ὑποστασιοποιεῖται ἀπὸ τὸ πρόσωπο¹⁰⁶, κι αὐτό, σὲ τελευταία ἀνάλυση, δυνάμει τοῦ Πατέρα, ὁ ὁποῖος, μὲ τὴν ὑποστατικὴ ιδιότητά του ὡς γεννητοῦ γεννήτορα, ἡ ὁποία δὲν προκαλεῖται ἀπὸ τὴ φύση ἢ τὴν κοινωνία, εἶναι αἰτία τῆς συνύπαρξῆς τῆς τριαδικῆς ὑπαρξῆς μὲ τὴ θεία φύση. Ἐπομένως, τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ προσωπικὴ παραγωγὴ ἀφορᾷ μόνον τὸ ὑποστατικὸ ἐπίπεδο δὲν ἀποκλείει ἀντιθέτως ὅτι ἡ φύση ἐμπλέκεται σὲ αὐτό, ἀφοῦ τὸ πρόσωπο εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ ὁ τρόπος ὑπαρξῆς τῆς φύσεως. Τὸ πρόσωπο τοῦ Πατέρα προκαλεῖ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ φύση του, τὸν τρόπο ὑπαρξῆς τῆς φύσεως του καὶ τὸν τρόπο ὑπαρξῆς τοῦ προσώπου

103. Ἡ ἔνσταση ἔχει διατυπωθεῖ, γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὸν Σ. Ἀγουρίδη, «Μποροῦν τὰ πρόσωπα τῆς Τριάδας νὰ δώσουν τὴ βάση γιὰ περσοναλιστικὲς ἀπόψεις περὶ τοῦ ἀνθρώπου;», *Σύναξη* 33 (1990), σσ. 67-78, καὶ ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τὸν Ζηζιούλα (βλ. «Τὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου», ὅ.π., σ. 17).

104. Βλ. "Person and Nature", ὅ.π., σ. 90· Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Scholium in Dionysium Areopagitem*, PG 4, 425A.

105. Βλ. "Person and Nature", ὅ.π., σσ. 97-98· ὁ Μάξιμος μιλάει γιὰ «θέλημα φυσικόν» (*Disputatio cum Pyrrho*, PG 91, 293B).

106. Βλ. "On Being Other", ὅ.π., σ. σ. 25· "Person and Nature", ὅ.π., σ. 89· Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Opuscula theologica et polemica ad Marinum*, 23, PG 91, 264AB.

πού προκαλεί, δηλαδή τὸ πρόσωπο πού προκαλεί, ἔτσι ὥστε ἡ φύση, μὲ τὸν σχεσιακὸ τρόπο ὑπαρξίῃς της, τῆς ὁποίας ἡ ὄντολογικὴ ἀρχὴ εἶναι τὸ πρόσωπο, φέρνει τὰ πρόσωπα σὲ κοινωνία.

Συμπεράσματα: Ἡ συμμόρφωση μὲ τὸ δόγμα καὶ ἡ ἐσωτερικὴ συνοχὴ τοῦ προβληματισμοῦ τοῦ Ζηζιούλα

Ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν εἶναι δυνατόν νὰ συναχθοῦν τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα:

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πατερικὴ ἀνάγνωση τοῦ Ζηζιούλα, αὐτὴ ἀνταντακλᾶται στὰ πατερικὰ κείμενα πού ἔχουν ἐξετασθεῖ, καθὼς καὶ σὲ ἀρκετοὺς μελετητές¹⁰⁷. Εἶναι ἀλήθεια ὡστόσο ὅτι ἡ οὐσιαστικὴ προοπτικὴ δὲν ἀπουσιάζει ἀπὸ τοὺς Πατέρες καὶ ὅτι εἶναι δύσκολο, δεδομένης τῆς μὴ συστηματικῆς καὶ πολύπλοκης φύσεως τῶν γραπτῶν τους, νὰ καθορισθεῖ πλήρως ἡ σχέση της μὲ τὴν περσοναλιστικὴ προοπτικὴ. Συμμεριζόμεστε τὴν ἄποψη τοῦ Andre De Halleux ὅτι, ἂν καὶ εἶναι ἀνάρμοστο νὰ ὀμιλοῦμε γιὰ περσοναλισμὸ στοὺς Καππαδόκες μὲ τὴ σύγχρονη ἔννοια τοῦ ὅρου, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἔθεσαν τὰ θεμέλια γιὰ τὸν χριστιανικὸ περσοναλισμὸ τῶν ἡμερῶν μας¹⁰⁸. Ἄν κάποιος θέλει πραγματικὰ νὰ δεῖ περισσότερο οὐσιαστικισμὸ στοὺς Πατέρες¹⁰⁹, τότε πρέπει, ἀξιολογώντας τὴν πρόταση τοῦ Ζηζιούλα, νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν ἡ τελευταία βρῖσκεται σὲ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ δόγμα. Δὲν ὑπάρχει *τριτοκρατία* ἐπειδὴ οἱ Τρεῖς εἶναι ἓνα γιὰ τὸν Πατέρα, δὲν ὑπάρχει *ὑποστατικότητα*, ἐπειδὴ οἱ Τρεῖς εἶναι συνυπόστατοι γιὰ

107. Γιὰ παράδειγμα C. A. Beeley, *Gregory of Nazianzus...*, ὁ.π.: D. Bathrellos, *The Byzantine Christ: Person, Nature and Will in the Christology of St Maximus the Confessor*, Oxford 2004· A. Milano, *Persona in teologia. All'origine del significato di persona nel cristianesimo antico*, Bologna 21996.

108. Βλ. A. De Halleux, «Personnalisme ou essentialisme trinitaire chez les Pères cappadociens? Une mauvaise controverse», *Revue Theologique de Louvain* 17, 2 (1986), σσ. 129-155· 17, 3 (1986), σσ. 265-292, ἐδῶ σ. 291.

109. Βλ. X. Κουτλουμουσιανός, *The One and the Three: Nature, Person and Triadic Monarchy in the Greek and Irish Patristic Tradition*, with a Foreword by A. Louth, Cambridge 2015· Larchet, *Personne et nature*, ὁ.π.: Ν. Λουδοβίκος, "Possession or Wholeness? St. Maximus the Confessor and John Zizioulas on Person, Nature and Will", *Participatio: Journal of the Thomas F. Torrance Theological Fellowship* 4 (2013), σσ. 258-286.

τὸν Πατέρα καὶ δὲν ὑπάρχει ὑποταγή, ἐπειδὴ ὁ Πατέρας προκαλεῖ ἀπόλυτη ὄντολογικὴ ἑτερότητα. Τέλος, ἡ ὑπαρξὴ τῆς Τριάδας εἶναι καὶ μὴ ἀναγκαία καὶ μὴ ἐξαρτημένη.

Ὁ Ζηζιούλας φέρνει ἐπίσης μία θεολογικὴ ἐξέλιξη στὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων. Μεταφράζει τὴν τελευταία μέσω τῆς χρήσης κατηγοριῶν προερχομένων ἀπὸ τὴν ὑπαρξιστικὴ φιλοσοφία, κατάλληλα ἐπαναπροσδιορισμένων, ὅπως ἑτερότητα, ἐλευθερία, ἀγάπη, ὑπαρξὴ γιὰ τὸν ἄλλο, κι ἔτσι ἀναπτύσσει, ὑπὸ περσοναλιστικῆ ἔννοια, τὴ σκέψη τῶν Πατέρων, δείχνοντας σταδιακὰ πῶς ἡ οὐσιοκρατικὴ προοπτικὴ ὁδηγεῖται πίσω (σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο, καθαρὰ ἤδη μὲ τοὺς Πατέρες) στὴν περσοναλιστικὴ.

Τελικά, ἡ πρόταση τοῦ Ζηζιούλα ἀποτελεῖ μία ἀνάγνωση σύμφωνα μὲ τὸ δόγμα καὶ διαθέτοντας τὴ δική της ἐσωτερικὴ συνοχή¹¹⁰. Ἡ ἀνάγνωση αὐτὴ συνδέεται μὲ μία ἀκριβῆ ἀποφατικὴ προσέγγιση, ἡ ὁποία ἐπιχειρηματολογεῖ καὶ ἀναδεικνύει τὶς ἀπορίες, μέχρι τοῦ σημείου νὰ προσδιορίσει καὶ νὰ ἀναπτύξει τὴν ἔννοια τῆς προσωπικότητας τοῦ Πατέρα ὡς «τρίτης δυνατότητας» μεταξὺ ἀναγκαιότητας καὶ τυχαιότητας, πιστοποιώντας τὴν προσέγγιση τῆς σκέψεως στὸ ἀντικείμενό της, τὸ ὁποῖο παραμένει πάντοτε πέρα («ὑπέρ») ἀπὸ αὐτό. Αὐτὸ τὸ πέρα ἀποκαλύπτει ἀναμφίβολα τὸ ὄριο τῆς γνώσεως καὶ ἀπαιτεῖ μία θεολογικὴ ἄσκηση συνεχοῦς μεταστροφῆς στὴν προσωπικὴ σκέψη, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει τὴν κατακερματισμένη-ἀτομικιστικὴ κατανόηση καὶ εἰσέρχεται σὲ μία ὀρθὴ μυστικιστικὴ-ἐκκλησιαστικὴ κατανόηση. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο μπορεῖ κάποιος νὰ ἀνοίξει τὴ δυνατότητα νὰ κατανοήσῃ τὸν βαθιὰ «ἐρωτικὸ» –ὄχι ἀπρόσωπο καὶ δικτατορικὸ– χαρακτήρα τῆς ὄντολογίας: ἡ ἐλευθερία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ Πατέρα.

110. Τὴν πεποίθηση αὐτὴν συμμερίζεται, μεταξὺ ἄλλων, ὁ Norman Russell, ὁ ὁποῖος περιέγραψε τὸν Ζηζιούλα ὡς «ἀκριβῆ πατερικὸ μελετητὴ» καὶ ὅτι ἡ τριαδικὴ του σκέψη χαρακτηρίζεται ἀπὸ «λαμπρὴ δομὴ» καὶ «συνοχή» (βλ. “Prefazione”, στό: Chiapetti, *The Father's Eternal Freedom*, ὁ.π., XI).

SUMMARY

The Father, the Freedom of God.
A (synthetic) reading of thought of Ioannis Zizioulas

By Dario Chiapetti, *PhD on Theology*
Facoltà Teologica dell'Italia Centrale

The research studies the original and debated reflection of the Metropolitan of Pergamon Ioannis Zizioulas (1931) on the ontological freedom of God, as the cause and cipher of his being, connected to a personalist conception of the Trinity, as seen in the teaching of the Greek Church Fathers, for whom the person constitutes the primary ontological category and coincides with absolute freedom, in virtue of the Father, as Trinity and One God, the free cause of the Trinitarian being, beyond the necessity of nature and the contingency of choice.

The questions investigated lie at the 'limits of ontology' - 'erotic ontology' - and are connected to an apophatic-mystical knowledge of an ecclesial-eucharistic kind. According to Paul Tillich, they have mostly been neglected by modern theologians, even though they are at the heart of the Christian faith and have serious implications on the anthropological, ecclesiological, pastoral, ecumenical and dialogue level with the Abrahamic religions.

This study intends to present its proposal in a systematic manner and to verify its conformity to dogma and internal coherence. First the Eucharistic epistemology of Zizioulas is presented, then his patristic reading is analysed, and finally the aspects of his theological development are identified and examined.